

Van Gelder-lezing

OLIVIER HEKSTER

Heersende beelden

*Romeinse keizers en hun
voorgangers op munten en
andere media*

GELDMUSEUM

STICHTING NEDERLANDSE PENNINGKABINETTEN

VAN GELDER-LEZINGEN

- 1 F. S. GAASTRA *Particuliere geldstromen binnen het VOC-bedrijf 1640-1795* (2002)
- 2 J. BAZELMANS *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies* (2003)
- 3 W. VAN ANROOIJ *Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis?* (2004)
- 4 A. VAN DER LEM *Verbeeldingen van vrijheid* (2005)
- 5 P. SPUFFORD *How rarely did medieval merchants use coin?* (2006)
- 6 N. ROYMANS *Muntgebruik in een dynamisch grensgebied* (2007)
- 7 K. SOUDIJN *Naar het u lijkt. Munten, penningen en waarnemingspsychologie* (2008)
- 8 R. GYSELEN *Sassanidische kunst en de beeldtaal op munten: invloed en interpretatie* (2009)
- 9 J. WELTEN *Met klinkende munt betaald. Muntcirculatie in beide Limburgen 1770-1839* (2010)
- 10 OLIVIER HEKSTER *Heersende beelden. Romeinse keizers en hun voorgangers op munten en andere media* (2011)

Geldmuseum

Het Geldmuseum is in 2004 ontstaan uit een fusie van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Het Nederlands Muntmuseum en de numismatische verzamelingen van De Nederlandsche Bank. Zij beheert de nationale verzameling numismatische voorwerpen, waaronder zo'n 350.000 munten, bankbiljetten, penningen, zegelstempels, gesneden stenen en productiemiddelen als modellen, munt- en penningstempels en machinerieën.

In het Muntgebouw te Utrecht worden regelmatig tentoonstellingen georganiseerd over geld en geldcultuur. Tevens wordt hier een kenniscentrum voor numismatiek gerealiseerd, waar onder meer de omvangrijke bibliotheek voor iedere geïnteresseerde raadpleegbaar is.

www.geldmuseum.nl

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

De Stichting Nederlandse Penningkabinetten beoogt de bevordering van de numismatiek met alle haar ten dienste staande middelen. In de eerste vijftien jaar na de oprichting in 1982 werd dit vooral gedaan door de uitgave van publicaties en door de aankoop van numismatische objecten ten gunste van openbare verzamelingen. Tegenwoordig wordt de aandacht meer gericht op stimulering van onderzoek en presentatie van de resultaten daarvan, onder andere via de Van Gelder-lezingen.

Heersende beelden.

Romeinse keizers en hun voorgangers op munten en andere media

prof. dr H. Enno van Gelder
(1916-1998)

INTEGER – MILD – HULPVAARDIG

De reeks van jaarlijkse voordrachten is genoemd naar dr H. Enno van Gelder, Nederlands meest productieve en invloedrijke numismaat van de 20e eeuw. Als directeur van het Koninklijk Penningkabinet (1949-1980) en later tevens als hoogleraar numismatiek en geldgeschiedenis te Leiden (1976-1983), verbond hij de numismatiek – de wetenschap van de tastbare vormen van het geld en de verwante voorwerpen – met andere disciplines. De lezingen richten zich op ieder die het vakgebied op een multidisciplinaire wijze wil benaderen en op niet-numismatici die gebruik willen maken van de inzichten die numismatiek en geldgeschiedenis te bieden hebben.

De Van Gelder-lezing wordt georganiseerd door de Stichting Nederlandse Penningkabinetten en het Geldmuseum om, in de geest van Van Gelder, de dialoog tussen verschillende disciplines te vergroten.

Heersende beelden
Romeinse keizers en hun
voorgangers op munten
en andere media

Tiende Van Gelder-lezing

gehouden voor

Geldmuseum

en

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

te Utrecht op 17 november 2011

door

Olivier Hekster

Heersende beelden
Romeinse keizers en hun voorgangers op munten
en andere media

Introductie

Het Romeinse keizerrijk kende een politiek systeem vol paradoxen: de keizer was alleenheerser in wat formeel een republiek was en in een maatschappij waarin politieke functies niet geërfd konden worden, bestond dynastieke opvolging. Iedereen wist dat er een keizer was, maar de functie bestond officieel niet. Op een belangrijk terrein kwamen politieke werkelijkheid en observaties uit het alledaagse leven niet met elkaar overeen. Daarin was het Romeinse keizerrijk natuurlijk niet uniek. Er zit vaker ruimte tussen beelden rondom machtshebbers en hun daadwerkelijke positie. Door de eeuwen heen zijn vele voorbeelden te geven, met name voor alleenheerschappijen. Lodewijk de Veertiende was met zijn 1 meter 60 beduidend kleiner dan zijn portretten suggereerden (wat in de dagelijkse praktijk met hoge hakken en grote pruiken gecamoufleerd werd) en, belangrijker, aanzienlijk minder onoverwinnelijk (zoals een aantal Franse nederlagen duidelijk maakten). Hendrik VIII schreef persoonlijk de teksten waarin hij Engelse religie (en zijn positie daarin) herdefinieerde nadat Rome geweigerd had zijn scheiding van Catharina van Aragon te accepteren. Ondanks het persoonlijke risico dat tegen de machtshebber ingaan met zich meebracht, reageerden mensen op Hendriks teksten, en de beelden die rond Lodewijk werden uitgezonden werden lang niet allemaal kritiekloos geloofd. Op een concreter niveau kon Mussolini in de twintigste eeuw weliswaar lange tijd militaire shows houden die vliegtuigen toonden die nauwelijks konden vliegen, maar werd de mythe van militaire macht onhoudbaar toen die vliegtuigen moesten worden ingezet.¹

Hoe gingen Romeinse keizers, overduidelijke heersers van misschien wel de meest succesvolle alleenheerschappij uit de Westerse geschiedenis, om met de voor hen relevante ruimte tussen beeld en positie – namelijk de afwezigheid van een formele positie? In de afgelopen jaren is daar al veel over ge-

schreven, waarbij sterke nadruk heeft gelegen op de manieren waarop keizers zich presenteerden in een wereld zonder onze tegenwoordige massamedia. Daarbij spelen naast inscripties en portretten de zogenoemde ‘imperiale’- of ‘keizerlijke munten’ een belangrijke rol in de analyse van het ‘uitgezonden’ beeld, en de op lokaal niveau geslagen zogenoemde ‘provinciale munten’ in onderzoek naar de receptie van keizerlijke zelfpresentatie. Maar hoeveel speelruimte hadden heersers in het bepalen van hun ‘imago’? En is receptie wel de goede term om de beelden op provinciale munttypen te beschrijven? Deze vragen staan in het onderstaande centraal, maar kunnen, zoals zo vaak, alleen in context beantwoord worden. Daarom eerst wat korte achtergronden bij het Romeinse keizerschap, en de manier waarop dit overgedragen werd.

Keizerlijke macht en opvolging in Rome

Dat het Romeinse keizerrijk een alleenheerser kende is onomstreden. Dat het principaat omschreven kan worden als een militaire dictatuur is verre van algemeen geaccepteerd. Toch moet het belang van openlijke militaire onderbouwing van het keizerschap niet onderschat worden. De beroemde reactie van de retoricus Favorinus (ca. 80 - 160): ‘de wijste man is hij met dertig legioenen’ op een verwijt van vrienden dat hij de keizer Hadrianus (117-138) ten onrechte gelijk had gegeven in een discussie over grammatica spreekt boekdelen.² En niet zelden werd een nieuwe dynastie gevestigd vanuit militaire macht: de Flavische dynastie begon met Vespasianus’ overwinningen in het zogenoemde vierkeizerjaar (68-69), de Severische dynastie greep de macht door duidelijke dominantie van de legers van Septimius Severus in een periode waarin vijf verschillende keizers de macht claimden (193-197). Severus zelf had vóór zijn keizerschap overigens nauwelijks overwinningen gehaald, en lijkt een matig militair geweest te zijn: zo schrijft de Griekstalige auteur Herodianus (ca. 170 – na 240) dat de keizer tijdens een slag om Lugdunum (Lyon) in 197 van zijn paard viel en alleen wist te ontsnappen door zijn keizerlijke mantel af te werpen en anoniem te vluchten. Maar dat was niet het imago dat een keizer moest hebben, en Severus’ tijdgenoot Cassius Dio, die onder

1 — Boog van Septimius Severus. Triomfboog uit 203 n. Chr. aan het Forum Romanum (Rome) opgericht ter ere van de overwinningen van de keizer op de Parthen (foto O. Hekster)

de keizer de belangrijke politieke functie van consul bereikte, vertelt dan ook een ander verhaal: ‘Severus was in levensgevaar toen hij zijn paard verloor. Toen hij zag dat al zijn mannen vluchtten, wierp hij zijn rijmanteel af, trok zijn zwaard, en rende tussen de vluchtelingen in. Hij hoopte dat ze zich zouden schamen en omdraaien, of dat hij met hen zou omkomen’.³ Diezelfde militaire grootsheid werd ook naar voren gebracht in de in 203 op het Forum van Rome opgerichte boog die de overwinningen van Rome op de Parthen onder Severus en zijn zonen vierde en nog steeds te bewonderen is (afbeelding 1), of door middel van Severus’ munten, waarvan maar liefst 34% een militaire boodschap toonde.⁴ Severus’ militaire kwaliteiten waren misschien niet altijd evident, maar dat hoefde niemand te weerhouden hem systematisch als groots soldaat en generaal te presenteren.

Militaire kwaliteiten waren van ontegenzeggelijk belang voor elke Romeinse man, dus nadruk daarop was altijd goed. De situatie was gecompliceerder bij het onder de aandacht brengen van opvolgers en (in mindere mate) voorgangers. Het Romeinse

2 — *Aureus* van Octavianus uit 28 v. Chr, waarin de nieuwe heerser laat zien hoe hij onderdelen van zijn machtspositie teruggeeft aan het Romeinse volk, en zo de *Res Publica* herstelt. (British Museum, registratieno. CM 1995,0401.1; foto en collectie British Museum, Londen, afgebeeld met toestemming van het British Museum) goud – 7,95 g – 18 mm.

keizerschap bleek uiteindelijk via erfopvolging doorgegeven te worden, niet in de laatste plaats vanwege de sterke voorkeur die soldaten bleken te hebben voor de ‘voorspelbaarheid’ van een heersende familie.⁵ Ook andere *practicalia* speelden een rol, zoals de enorme sommen geld (en de loyaliteit van vrijgelatenen) die de erfgenaam van een heerser automatisch kreeg.⁶ Het is veelzeggend dat Augustus in de eerste zin van zijn postuum opgestelde *Res Gestae* expliciet stelt dat hij ‘met eigen financiële middelen een leger op de been gebracht [heeft]’ (*RGDA* I.I). Zijn uiteindelijke erfgenaam zou meer dan genoeg geld hebben om datzelfde te kunnen doen. Maar, en het is de moeite waard dit te benadrukken, volgens Romeins recht was het onmogelijk om politieke functies te erven. Erfopvolging was van oudsher verdacht. Erfelijk koningschap des te meer. Zelfs het woord *rex* (koning) had sinds het mythische verjagen van de Etruskische koningen in 509 v. Chr. een negatieve bijklank gekregen en de beroemde Romeinse historicus Tacitus (ca. 55-120) begint zijn befaamde *Annales* dan ook met de woorden: ‘Over de stad Rome hebben aanvankelijk koningen geregeerd; vrijheid en het consulaat heeft Lucius Brutus ingesteld.’⁷

Erfopvolging zou desalniettemin de manier blijken te zijn waarop het Romeinse keizerschap werd overgedragen, onder andere vanwege de net genoemde redenen. Maar het kostte tijd voordat dit duidelijk was. Augustus kon zijn buitengewone positie verdedigen door er op te wijzen dat hij persoonlijk de *Res*

3 — Aureus waarop de jonge kleinkinderen van Augustus, Gaius en Lucius, als PRINCIPES IVVENTVTIS, de toekomstige leiders van het rijk, afgebeeld zijn. Geslagen in Lyon, circa 2 v.Chr. - 4 n.Chr. (foto en collectie Geldmuseum, Utrecht, inv.no. RO-01987) goud – 7,95 g – 21 mm.

Publica had hersteld na jarenlange burgeroorlog. Dat spreekt bijvoorbeeld uit een beroemde aureus uit 28 v.Chr. waarop de heerser stelt dat hij LEGES ET IVRA P[OPVLO] R[OMANO] RESTITVIT (hij heeft de wetten en rechten hersteld voor het Romeinse volk) (afbeelding 2).⁸ Maar een buitengewone alleenheerschappij op basis van persoonlijke verdiensten is moeilijk overdraagbaar. Uiteindelijk bleek Augustus zo lang aan de macht te blijven (hij was vanaf 44 v.Chr. een belangrijke speler in de Romeinse politiek geweest, vanaf 31 alleenheerser, en zou pas in 14 op 76 jarige leeftijd sterven) dat bij zijn dood nauwelijks meer iemand zich de Republiek kon herinneren. Augustus' geadopteerde zoon Tiberius kon hem dan ook vrij gemakkelijk opvolgen. Maar in een eerder stadium, in 23 v.Chr., toen het er op leek dat Augustus aan een ernstige ziekte zou sterven, gaf de *princeps* de staatspapieren aan zijn medeconsul Piso, niet aan een lid van zijn familie. Met andere woorden, in 23 v.Chr. leek erfopvolging nog niet aan de orde.

In latere jaren zou Augustus zijn beoogde opvolgers op allerlei manieren in de schijnwerpers plaatsen (eerst zijn neef Marcellus, vervolgens Tiberius en Drusus, de zonen van zijn vrouw Livia, daarna Gaius en Lucius, de kinderen van zijn dochter, en na hun beider overlijden weer Tiberius). Munten beeldden bijvoorbeeld de zeer jonge Gaius en Lucius af als PRINCIPES IVVENTVTIS, de toekomstige leiders van het rijk (afbeelding 3).⁹ Ook werd aan het Forum Romanum de zogenoemde 'Porticus

4 — Ara Pacis Augustae. Het Altaar voor de Augusteïsche vrede staat op de Campus Martius in Rome en is gewijd in 9 v. Chr. Het is het eerste Romeinse historische reliëf waarop kinderen staan afgebeeld. (foto O. Hekster).

van Gaius en Lucius' voor de oude Basilica Aemilia geplaatst, en – misschien om de twee jonge prinsen nog nadrukkelijker te profileren – waren op de beroemde Ara Pacis (afbeelding 4) voor de eerste keer in de Romeinse geschiedenis kinderen zichtbaar op een historisch reliëf. In dichtkunst werd eveneens in een uitzonderlijke positie voor de volgende generatie voorzien, zoals onder andere blijkt uit een beroemde passage uit Vergilius' Aeneas, waarin Augustus' neef Marcellus, een jonggestorven eerdere beoogde opvolger, genoemd wordt: 'Geen enkele zoon uit het volk van Ilium zal de Latijnse vaders zo hoog in verwachting verheffen, en nooit zal de grond van Romulus zo trots zijn op enige nazaat'.¹⁰ Op een vergelijkbare manier werd uiteindelijk Tiberius gepromoot. De centrale muntslag, zowel uit Rome als van de Munt te Lugdunum (Lyon) liet de *princeps* en zijn beoogde opvolger samen zien, liefst met Tiberius in de pose van een overwinnaar (afbeelding 5).¹¹ Lokale muntslag van 'autonome' steden, de zogenoemde Romeinse provinciale muntslag, in het oosten en westen van het rijk, toonde Augustus en

5 — *Aureus* waarop Augustus en zijn opvolger Tiberius zijn afgebeeld, met Tiberius in de rol van overwinnaar (*RIC I² Augustus*, no. 221). Geslagen in Lyon, 13-14 n.Chr. (foto en collectie Geldmuseum, Utrecht, inv.no. RO-02085) goud – 7,82 g – 20 mm.

Tiberius eveneens samen, met name in de laatste paar jaar van Augustus' leven.¹² De nieuwe aanstaande keizer werd niet alleen op munten naar voren geschoven. Portrettypen die belangrijke momenten in Tiberius' leven markeren (waaronder zijn formele adoptie door Augustus), laten zien dat bustes van de nieuwe Caesar wijdverspreid waren.¹³ Maar verrassend genoeg zijn er nauwelijks inscripties waarop Tiberius nog tijdens Augustus' leven als (aanstaande) heerser genoemd wordt, met een brief aan de Gallische Aezanitae uit 4/5 als de enige bekende uitzondering.¹⁴ Misschien was de status van de beoogde *princeps* afdoende – hij was, in tegenstelling tot Marcellus, Gaius en Lucius, een ervaren en succesvol generaal wiens vooraanstaande positie niet *alleen* aan Augustus te danken was.

Tiberius zou Augustus zonder al teveel problemen opvolgen en hij werd op zijn beurt weer opgevolgd door de 24-jarige Gaius Caesar Augustus Germanicus, beter bekend als Caligula (37-41), de adoptiefzoon van Tiberius en zoon van de befaamde Julio-Claudische prins Germanicus en Agrippina, de kleindochter van Augustus. Na diens dramatische dood werd de laatste overgebleven Julio-Claudier, Claudius (41-54), door de praetoriaanse soldaten uitgeroepen tot hoofd van de Julio-Claudische familie, met alle status en bezittingen die daarbij hoorden. Claudius was daarmee de nieuwe keizer. Erfopvolging bleek onontkoombaar.¹⁵

Boodschap en bronnen

De bovenstaande beschrijving van de manier waarop Augustus continuïteit van de keizerlijke macht probeerde te creëren (en van de manier waarop Severus zijn militaire capaciteiten probeerde te benadrukken) bestaat voor een groot deel uit een analyse van de afbeeldingen (en teksten) die op centrale en provinciale munten, standbeelden en reliëfs te vinden zijn, gecombineerd met beschrijvingen in antieke prozateksten en poëzie. Daaruit wordt afgeleid welk beeld het hof naar voren wilde schuiven, om op die wijze onderdanen te beïnvloeden. Dat is een beproefde manier om centraal geformuleerde ideologische boodschappen te reconstrueren, zeker (maar niet alleen) op het gebied van de Oude Geschiedenis.¹⁶ Daarnaast is de combinatie van (de boodschappen op) munten met andere bronnen natuurlijk geheel en al passend bij de honorant van de Van Gelder-lezing: meer dan velen heeft Enno van Gelder systematisch geprobeerd numismatiek in andere wetenschapsgebieden te integreren.

De methode lijkt ook overtuigend: als allerlei bronnen binnen één regeerperiode een vergelijkbare boodschap uitzenden ligt het in de lijn der rede dat daar een centraal uitgezonden boodschap achter ligt die op allerlei niveaus gereciperd wordt. Toch is die veronderstelling niet onproblematisch. Zo is het lang niet zeker dat elk beeld of elke boodschap in het centrum tot stand kwam. Iemand in de verre provinciën kon ook, in de hoop de keizer te plezieren met opvallende lof, een rage starten die zich over een aanzienlijk deel van het rijk verspreidde en pas later in het centrum werd nagevolgd – wellicht omdat mensen in het centrum op hun beurt dachten dat dit was hoe onderdanen vonden dat hun heerser zich moest presenteren. Sommige ideologische beelden komen dan tot stand in een dialoog waarin de bevolking anticipeerde op wat zij dacht dat de heersers wilden, terwijl de heersers zich probeerden te richten op verwachtingspatronen van hun onderdanen.¹⁷ Om terug te gaan naar een net genoemd voorbeeld: de lokale munten die Augustus en Tiberius samen tonen kunnen een autonoom initiatief van (één van de) steden geweest zijn, of een reactie op munten van een andere stad (waar zij niet voor wilden onderdoen), of op de centrale

munten met Augustus en Tiberius erop. De mensen die de centrale munten ontwierpen kunnen op hun beurt gereageerd hebben op munten uit de periferie, daarop geanticipeerd hebben – of zelfs, al dan niet in reactie op een (verloren gegane) boodschap van het hof, tegelijkertijd met de mensen die de munten uit de periferie ontwierpen op hetzelfde idee zijn gekomen. Nauwkeurige datering – erg lastig bij de provinciale muntslag – kan daarin tot op zekere hoogte duidelijkheid brengen.

Maar de ‘alle-bronnen-bij-elkaar’ methode is ook op een ander niveau problematisch. Vergeten wordt dat er (zeker in de oudheid) verschillende conventies bestonden voor de boodschappen die op verschillende bronnen uitgedragen konden worden. Die conventies konden in de loop der tijd veranderen, maar die veranderingen kwamen niet in alle media waarop een keizer gepresenteerd kon worden even eenvoudig tot stand. Daarbij speelden lokale tradities ook nog een rol. Zo worden provinciale munten waarop de derde-eeuwse keizer Caracalla (211-217) met Alexander de Grote in verbinding wordt gebracht met regelmaat gebruikt om een vermeende Alexander-fixatie van die keizer te illustreren. Maar nadere analyse van de Alexander munten van autonome steden laat zien dat de beroemde Griekse veroveraar juist in die steden door de tijden heen met grote regelmaat figureerde, ook bij andere keizers dan Caracalla.¹⁸ Daarbij gebruikten steden de afbeeldingen op voor- of keerzijde vaak om specifieke denominaties aan te geven, opnieuw met regionale variaties. Afbeeldingen van keizerin Faustina de Jongere (de echtgenote van Marcus Aurelius, 161-180) op de munten van Aphrodisias (afbeelding 6) die in de naam van de *iereus* (priester) Ti. Kl. Zelos geslagen zijn, staan bijvoorbeeld stelselmatig op munten van de op een na hoogste denominatie (met de keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus samen op de hoogste denominatie, en de Romeinse Senaat op de op twee na hoogste denominatie).¹⁹ Deze munten kunnen maar zeer ten dele gebruikt worden om een bijzondere ideologische status van Faustina aan te geven. Ten slotte was er ook nog ideologische ‘inflatie’ mogelijk: het tonen van het portret van de nog levende Julius Caesar op Romeinse munten was voor velen een schokkende innovatie, maar Augustus kon zonder dat dit rumoer opleverde

6 — AE 31 van Aphrodisias met op de voorzijde een afbeelding van Faustina de Jongere (RPC online, no. 2441) brons – 14,69 g – 31 mm.

de gezichten van zijn gewenste opvolgers op munten laten zien. Sterker nog, vanaf Augustus werd het standaardpraktijk om de keizer op de voorzijde van de munt af te beelden. Afwijken van die praktijk werd vervolgens opvallend. De verwachtingspatronen met betrekking tot wat er op bepaalde typen media *kon* staan veranderden vaak in onuitgesproken regels voor wat er op diezelfde media *moest* staan.²⁰ Dat beperkte de autonomie van de keizer om een volledig nieuw beeld te creëren, dat zich snel op alle soorten media door het rijk verspreidde, aanzienlijk. Keizers hadden rekening te houden met precedent.

Beeld en boodschap bij Nero

Wat betekenen bovenstaande opmerkingen voor de praktijk van historisch onderzoek, en specifiek voor de aan het begin gestelde vragen over keizerlijke speelruimte in het bepalen van imago en de rol van meer lokale media in de receptie van een dergelijk imago? Een voorbeeld kan verhelderen, en welk beter voorbeeld dan keizer Nero (54-68), nazaat van Augustus via zijn vader en zijn moeder? Nero's moeder Agrippina Minor was de kleindochter van Augustus' dochter Julia en zijn vader Gnaeus Domitius Ahenobarbus de kleinzoon van Augustus' zus Octavia (en van Markus Antonius). Nero werd door het huwelijk van Claudius met Agrippina en zijn daarop volgende adoptie door Claudius de geijkte troonopvolger ten koste van Britannicus, de drie jaar jongere zoon van Claudius (die de dood van zijn vader niet lang zou overleven).²¹ Directe afstamming van Augustus was, gezien het *de facto* belang van dynastieke overwegingen in de Romeinse keizertijd en de afwezigheid van enige administra-

tieve of militaire ervaring van de jonge keizer, van groot belang voor Nero's machtsaanspraak op de troon. Dit wordt ook sterk benadrukt door de moderne literatuur over de laatste Julio-Claudische keizer. Het eerste hoofdstuk van een recente biografie over Nero heet zelfs 'Augustus' great-great-grandson'.²² Andere monografieën (en artikelen) zijn iets minder uitgesproken, maar richten desalniettemin sterk de aandacht op het feit dat 'het bloed van de eerste *princeps* door Nero's aderen liep'.²³

Dat Nero's afstamming een grote rol speelde in zijn opvolging hoeft hier niet ter discussie te worden gesteld. Maar veel recent onderzoek gaat er automatisch van uit dat, omdat de afstamming van de jonge keizer zo'n belangrijke rol speelde, Nero ook systematisch de aandacht vestigde op zijn illustere familieleden en voorouders.²⁴ Daarbij wordt de 'alle-bronnen-bij-elkaar' methode niet geschuwd. Een camee in de Hermitage waarop Nero geflankeerd wordt door zijn betovergrootvader Augustus en diens vrouw Livia (afbeelding 7) wordt gecombineerd met verschillende provinciale inscripties die voor de eerste keer in Romeinse geschiedenis de keizerlijke paternale en maternale af-

7 — Camee uit de Hermitage waarop Nero geflankeerd wordt door zijn betovergrootvader Augustus en diens vrouw Livia (Hermitage, St. Petersburg, inv. no Ж 149; afgebeeld met toestemming van Museum de Hermitage)) sardonyx – 83mm.

stamming noemen. Daarbij worden vervolgens beroemde munten van Nero gehaald waarop de keizer samen met zijn moeder getoond wordt.²⁵ Ook een passage uit de eerder genoemde *Annalen* van Tacitus, waarin de auteur Rubellius Plautus, de achterkleinzoon van Tiberius, als mogelijke troonpretendent noemt, met de woorden, 'door afkomst via moeders kant in gelijke mate verwant met de goddelijke Augustus als Nero' (*per maternam originem pari ac Nero gradu a Divo Augusto*) kan worden gezien als een reactie op de aandacht die de keizer publiekelijk aan deze verwantschap besteedde.²⁶ Het beeld lijkt eenduidig: vanuit het centrum zond het hof een heldere boodschap uit, die door de onderdanen gerecipieerd werd. Maar alleen door te kijken hoe het beeld onder Nero zich verhiel tot de beelden die zijn voorgangers uitzonden kan iets gezegd worden over de mate waarin de keizer meer (of minder) dan zijn voorgangers afstamming benadrukte. En alleen door datzelfde te doen voor *alle* media die de keizer tot zijn beschikking had, kunnen claims over een centraal geconstrueerd imago geverifieerd worden. De ontwikkelingen op 'centrale' media moeten vervolgens naast veranderingen op provinciale muntslag worden gelegd (die ook weer in een langere chronologische context moeten worden geplaatst) voordat beelden op de provinciale muntslag als bewijs voor receptie van een centraal beeld gebruikt kunnen worden. Dit is het type onderzoek dat in het door NWO gefinancierde *Emperors and Ancestors* project wordt uitgevoerd en de gegevens in het hierna volgende kunnen als een soort 'tussenrapportage' van dit project gezien worden.

De centrale muntslag

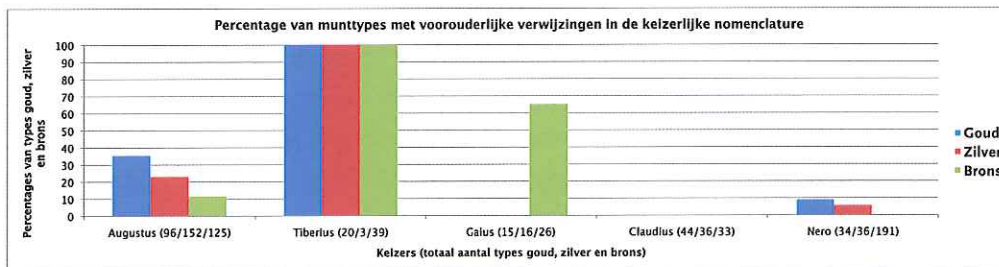
(in samenwerking met Liesbeth Claes)

Een analyse van de ontwikkelingen in de centrale muntslag is het vertrekpunt. Niet alleen omdat het hier een Van Gelderlezing betreft, maar vooral omdat centraal geslagen munten een belangrijk middel voor keizerlijke communicatie waren: ononderbroken uitgegeven, met een enorm bereik bij verschillende lagen van de bevolking en met de mogelijkheid beeld en tekst zo te combineren dat relatief genuanceerde boodschappen mogelijk waren.²⁷ Om het belang van afstamming op Nero's muntslag te

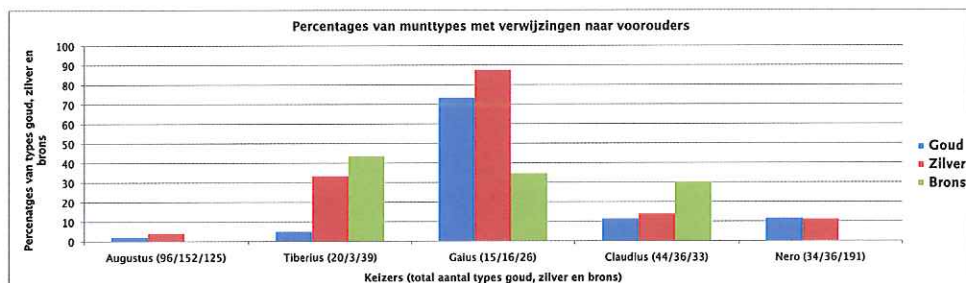
kunnen meten en vergelijken met eerdere regeerperioden wordt uitgegaan van het percentage munttypen waarop voorouders figureren binnen het totale aantal munttypen binnen de regeerperiode. Het gaat daarbij dus niet om een analyse van aantallen concrete munten (wat niet praktisch haalbaar zou zijn). Wel was er een duidelijke correlatie tussen munttypen en ‘echte’ munten.²⁸ Bij de analyse wordt naar zowel voor- als keerzijde gekeken. Op de voorzijde werd niet alleen de keizer afgebeeld, maar ook gestorven leden van de *domus Augusti* en op de (veel gevarieerdere) keerzijdes figureerden eveneens keizerlijke voorouders.²⁹

Dat de combinatie van keizer en voorouder een relatie tussen de twee tot uitdrukking probeerde te brengen lijkt duidelijk. Daarbij is er wellicht wel verschil tussen het kenbaar maken van afstamming door tekst op munten (meestal door de woorden *divi filius*, zoon van een god) (grafiek 1) of door het visualiseren van voorouders op voor- of keerzijde (grafiek 2), waarbij munttypen die alleen door tekst aan afstamming refereren buiten beschouwing zijn gelaten.

De eerste grafiek laat zien dat van de Julio-Claudische keizers alleen Claudius zijn afstamming niet in het op- of omschrift

grafiek 1

grafiek 2

zette. Net als bij Caligula het geval was, was zijn voorganger niet vergoddelijkt, maar anders dan Caligula kon hij zich zelfs niet als 'kleinzoon van de vergoddelijkte Augustus' (*Divi Augusti pronepoti*) presenteren.

Een dergelijke vergoddelijking zou uiteindelijk vrij normaal worden voor Romeinse keizers. Het begin ligt bij Caesar die, wellicht zelfs nog tijdens zijn leven, tot god was uitgeroepen. Na de dood van Augustus waren de eerste keizer vele eerbewijzen bewezen, waaronder vergoddelijking. Dit is minder extreem dan het misschien lijkt. De Romeinen hadden een oneindig aantal goden, van wie sommigen veel belangrijker waren dan anderen. Iemand die zo ver boven de andere Romeinen leek te staan als de keizer kon eigenlijk alleen met helden en goden vergeleken worden. Daarbij is in recent onderzoek over 'relatieve goddelijkheid' gesproken. Tussen een mens en god is geen categorisch verschil (zoals tussen bijvoorbeeld mens en dier) maar er zijn wezens met meer en minder goddelijkheid. Jupiter heeft meer goddelijke macht dan een lokale boomnymph en is dus goddelijker. Jupiter is ook goddelijker dan de Romeinse keizers, maar dat neemt de relatieve goddelijkheid van die keizer niet weg.³⁰ Hoewel het in de latere keizertijd vrij standaard zou worden dat een heerser na zijn dood vergoddelijkt werd, was het dat onder de Julio-Claudiërs nog niet. Senatoren, die de nieuwe 'status' van de gestorven heerser moesten bevestigen, hadden nog de ruimte om (voor hen) impopulaire heersers *niet* te vergoddelijken. Tegelijkertijd was het voor een opvolger wel prettig als hij zich kon beroepen op een vergoddelijkte voorganger, wiens recht om te heersen onbetwistbaar leek.

Nero liet 'zoon van een god' (*divi filius*) dan ook op zijn munten zetten, daarbij verwijzend naar zijn adoptievader en voorganger Claudius, maar veel minder frequent dan Augustus, Caligula en vooral Tiberius hadden gedaan (afbeelding 8). Er is hoe dan ook een opvallende differentiatie tussen de verschillende regeerperiodes – en tussen de verschillende metalen. Daarnaast valt op, bij vergelijking tussen de twee grafieken, dat nadruk op een bepaalde voorouder in tekst niet tot eenzelfde nadruk in beeld hoefde te leiden, noch omgekeerd.

Op basis van bovenstaande gegevens is het mogelijk om Nero-

niaanse munten in context te plaatsen. De augusteïsche periode lijkt (ook) voor de muntslag een experimentele geweest te zijn, met *divi filius* (verwijzend naar de vergoddelijkte Julius Caesar) vaak op munten uit de keizerlijke munthuizen in Gallië, maar veel minder regelmatig op de Spaanse of oosterse keizerlijke munten, of op munten die in Rome geslagen waren.³¹ Slechts weinig augusteïsche centrale munttypen beeldden voorouders af op voor- of keerzijde en waar dat gebeurde altijd *Divus Julius*. Onder Tiberius daarentegen was het opschrift 'zoon van de goddelijke augustus' volledig standaard. Daarenboven figureerde de eerste *princeps* ook regelmatig visueel op munten, vooral op zilver en brons, en werd 18% van de bronzen munttypen zelfs in de naam van de vergoddelijkte Augustus geslagen.³² Aan een zo systematische standaardisatie van een naar voren gebrachte boodschap lijkt een centrale beslissing van het hof ten grondslag te moeten liggen. Minder eenduidig zijn de munttypen die onder Caligula geslagen werden. Op- en omschriften op gouden en zilveren munten bevatten geen verwantschapsverwijzingen, maar op maar liefst 65% van het brongeld stond het innovatieve *Divi Augusti pronepoti*. En dat terwijl juist op gouden en zilveren munten afbeeldingen van keizerlijke voorouders in enorme percentages te vinden waren (73 en 88%) – niet alleen van Caligula's vergoddelijkte grootvader, maar ook van zijn ouders Germanicus en Agrippina Maior.³³ Net als onder Tiberius werden er bronzen munten geslagen in de naam van een lid van de *domus Augusti*. Van de munten uit de tijd van de heerschappij van Caligula is 12% geslagen in de namen van Augustus, Agrippa en Agrippina.³⁴ Dit zijn natuurlijk allerlei interessante ontwikkelingen, waarbij opnieuw de prominente positie van voorouders opvalt, en er opnieuw veel flexibiliteit is om munttypen aan te passen aan een nieuwe politieke context. Die flexibiliteit en de ogenschijnlijke pogingen om via de boodschappen op munten de positie van de keizer te versterken zouden de bijna volledige afwezigheid van verwijzingen naar eerdere keizers op de munten van Claudius kunnen verklaren. Deze keizer was geen directe nakomeling van Augustus en had geen vergoddelijkte voorgangers naar wie hij kon verwijzen. Op Claudius' munten was slechts een zeer beperkt aantal visuele verwijzingen naar

8 — *Aureus* waarop Tiberius als zoon van de goddelijke Augustus (*Divi Filius*) wordt afgebeeld (Numismatik Lanz München, veiling 145, lot 54, afgebeeld met toestemming van Numismatik Lanz) goud – 7,69 g – diameter onbekend, ca. 19 mm.

Augustus en diens vrouw Livia te vinden. Misschien ter compensatie werden voor de eerste keer ook gouden en zilveren munten geslagen in de naam van voorouders zonder keizerlijke status: Drusus (11%) en Antonia (14%), de ouders van de nieuwe keizer.³⁵

In het licht van de muntslag onder de eerdere Julio-Claudische keizers, zou het voor de hand hebben gelegen als Nero zijn afkomst uitgebreid op zijn munten tentoon zou hebben gespreid. De achter-achterkleinzoon van Augustus had alle reden om zijn beroemde voorouder in zijn nomenclatuur op te nemen. Maar Augustus blijft afwezig, ten gunste van Nero's adoptievader Claudius, die kort na zijn dood vergoddelijkt werd, op 13 oktober 54.³⁶ Zelfs de associatie met Claudius bleek van korte duur: *divi filius* is te vinden op de eerste serie gouden en zilveren munten uit de periode tussen oktober en november 54. En ook een gouden *quinarius*, geslagen tussen december 55 en december 56 verwijst naar Nero als de zoon van vergoddelijkte Claudius. Dat was het. Vanaf dat moment verwijzen op- en omschriften op geen enkele manier meer naar de keizerlijke afstamming. Zelfs de officiële naam van de keizer, Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus verdwijnt van de munten, waarop *NERO CAESAR AUGUSTUS* (met af en toe Germanicus erbij) de standaard wordt. Neroniaanse bronzen, die pas vanaf 62/63 geslagen worden, vermeldden zelfs nooit *divi filius*.³⁷ De verwantloze op- en omschriften werden niet gecompenseerd door beelden: afbeeldingen van *Divus Claudius*, *Divus Augustus*

en Agrippina Minor waren op slechts 3% van de Neroniaanse gouden en zilveren munten te vinden.³⁸ Een gouden en een zilveren type werden geslagen in de naam van *Divus Claudius*, op drie voorzijdes waren Nero en zijn moeder afgebeeld en op twee keerzijdes waren *Divus Claudius* en *Divus Augustus* samen te vinden. Geen van de vele nieuwe Neroniaanse bronzen die vanaf 62/63 werden geïntroduceerd verwezen naar voorouders.³⁹

Toch is dit niet het hele verhaal. Het percentage munten met voorouderverwijzingen is bijzonder laag voor Nero's hele regeerperiode. Daar staan de munttypen van oktober 54 tot december 56 tegenover. In die periode werden voorouders intensief onder de aandacht gebracht. In het eerste jaar van Nero's heerschappij bevatten zelfs *alle* munten verwijzingen naar voorouders.⁴⁰ Dat was ongehoord. Zelfs Tiberius' muntslag was minder voorouderrijk: de 100% voorouderverwijzingen tijdens zijn regeerperiode waren alleen in de teksten te vinden, niet op verdere afbeeldingen (zie grafieken 1 en 2). De keuze voor de specifieke afbeeldingen volgde wel een precedent. De typen die in naam van *Divus Claudius* werden geslagen leken op de typen voor *Divus Augustus* onder Tiberius. Andere typen toonden *Divus Claudius* en *Divus Augustus* (en Nero en Agrippina) op een door olifanten getrokken *quadriga*, in navolging van een type dat onder Tiberius voor *Divus Augustus* was geslagen (afbeeldingen 9 en 10).⁴¹ Door enkele verwijzingen naar Augustus en vele naar de vergoddelijkte Claudius en Nero's moeder, Agrippina de Jongere, benadrukte de muntslag van het eerste jaar van Nero's

9 — Aureus op naam van Nero, geslagen in Rome, 55 n.Chr. Op de keerzijde *Divus Claudius* en *Divus Augustus* op een door olifanten getrokken *quadriga* (foto en collectie Geldmuseum, Utrecht, inv.no.RO-02409) goud – 7,62 g – 19 mm.

10 — *Sestertius* van Tiberius op een door olifanten getrokken *quadriga*. Geslagen in Rome 36-37 n.Chr. (foto en collectie Geldmuseum, Utrecht, inv.no. RE-06123) koper – 25,40 g – 34 mm.

regering de afstamming van de keizer, en daarmee zijn legitimiteit. Agrippina was zelfs te zien op een aantal veelbesproken munten, waarin zij samen met (en even groot als) de keizer op de voorzijde verscheen (afbeeldingen 9 en 11) – veelbesproken types, die weliswaar een noviteit waren, maar pasten in de ontwikkeling van op Julio-Claudische munten afgebeelde vrouwen. (vgl grafiek 3) ⁴²

Na 56 verdwijnt afstamming volledig van de Neroniaanse munten – wat minstens zo ongehoord was als de 100% verwijzingen van het eerste jaar en des te sterker opgevallen moet zijn omdat de breuk zo scherp was. Deze twee extremen moeten haast het gevolg zijn geweest van centraal genomen beslissingen, waarbij in de keuze voor specifieke munttypen wel teruggekeken lijkt te zijn naar wat voorgangers deden. De nadruk op *Divus Claudius* (met maar een beperkte rol voor *Divus Augustus*) in het jaar dat afstamming wel een centrale rol in de muntslag speelde is verrassend, gezien Nero's directe verwantschap met Augustus en met de munttypen van Caligula en Claudius in het achterhoofd. Opnieuw lijken centrale beslissingen een directe rol gespeeld te hebben bij wat er op munten werd afgebeeld.

11 — *Aureus* van Nero en Agrippina, waarin zij samen (en even groot) op de voorzijde van de munt zijn afgebeeld. Geslagen in Rome, 54 n.Chr. (foto en collectie Geldmuseum, Utrecht, inv.no. RO-02411) goud – 7,57 g – 18 mm.

Afstamming in officiële documenten

(in samenwerking met Daniëlle Slootjes)

Waren (mogelijke) centrale beslissingen van vergelijkbaar belang in de manieren waarop naar afstamming werd verwezen in officiële brieven, formele aankondigingen, keizerlijke edicten of rescripten uit de tijd van Nero? Evenals bij de centrale munten lijkt het waarschijnlijk dat we mogen veronderstellen dat de inhoud van dit type materiaal door het centrum bepaald zou worden, hoewel het daadwerkelijk opstellen van de inscripties waardoor deze teksten bewaard zijn gebleven vaak op lokaal niveau moet hebben plaatsgevonden.⁴³ Meteen valt op hoe Nero, in tegenstelling tot wat op de munten staat, gedurende zijn *hele* regeerperiode Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus wordt genoemd, hoewel de volgorde van de namen af en toe wisselt. Een vergelijkbaar volledige nomenclatuur valt ook te vinden in de officiële documenten van Nero's voorgangers: Tiberius Julius Caesar Augustus, Gaius Caesar Augustus Germanicus (Caligula) en Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius).⁴⁴ Daarnaast staan in sommige inscripties expliciete verwantschapstermen, zoals op een mijlsteen uit Gallia Narbonensis, waarop Nero nog in 58 vermeld staat als Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus, zoon van *Divus Claudius*, kleinzoon van Germanicus Caesar, achterkleinzoon van Tiberius Caesar Augustus, achter-achterkleinzoon van *Divus Augustus*.⁴⁵ Daarbij wordt steeds verwezen naar Nero's adoptievader Claudius, zijn grootvader van moederskant Germanicus, zijn overgrootvader van moederskant (via adoptie) Tiberius, en natuurlijk

zijn betovergrootvader (ook van moederskant) Augustus. De nadruk op maternale afstamming was relatief nieuw. Alleen van Caligula is een document bekend dat naar hem als 'kleinzoon van *Divus Augustus*' verwijst (wat hij via zijn moeder Vispsania Agrippina was),⁴⁶ zoals ook op de munten van die keizer stond. Deze maternale nadruk valt wellicht te verbinden met de nadruk op de keizerlijke moeders Agrippina de Oudere op de gouden en zilveren munten van Caligula, en Agrippina de Jongere in het eerste jaar van Nero's muntslag.

In de nadruk op afstamming van moederskant valt er zo wellicht overeenkomst te bespeuren tussen officiële documenten en muntslag. Ook een interessante innovatie in een brief aan de Alexandrijnen uit 55 past bij de buitengewone aandacht die Nero's muntslag in die periode aan afstamming besteedt.⁴⁷ In de brief noemt Nero zich: 'Nero Claudius [Caesar Augustus], zoon [van een god] (θεου ὑιθου~), achterkleinzoon van Tiberius Caesar en van Germanicus Caesar, afstammeling van de goddelijke Augustus *door geboorte* (fuvsei), Germanicus'. Deze nadruk op φυωσει is uniek en past goed bij de verwijzingen naar de afkomst van de keizer op 100% van diens munten. Maar het verschil tussen munten en documenten is opvallender. Afkomstverwijzingen verdwijnen vanaf 56 van de centrale munten, maar documenten tot 64/65 noemen de keizer nog expliciet zoon van *Divus Claudius*.⁴⁸ Dat verschil kan niet verklaard worden door op standaardvormen van documenten te wijzen, noch op het verschil in beschikbare ruimte tussen munten en inscripties. Tiberius benadrukte zijn patrilineale afkomst op munten en in inscripties en Claudius incorporeerde in munten noch officiële documenten verwijzingen naar voorouders in zijn titulatuur. Het blijft zo onduidelijk waarom de officiële documenten van Nero in 56 *niet* stopten met het verwijzen naar afstamming. Duidelijk is wel dat niet-officiële documenten, dat wil zeggen, inscripties die in de provinciën door de lokale elite of Romeinse ambtsdragers voor de keizer en zijn familie werden opgesteld, net als officiële documenten gedurende de hele heerschappij van Nero verwantschapstermen in de gebruikte titulatuur hanteren. *Divus Claudius* wordt daarbij bijna altijd genoemd, hoewel er variatie is in de specifieke formuleringen (vooral in de volgorde waarin titels en namen geschreven staan).⁴⁹

Portretten en 'Bildnisangleichung'

Bij centrale muntslag en het opstellen van officiële documenten lijkt het voor de hand te liggen om een grote rol voor de keizer (of de mensen direct om hem heen) te veronderstellen. Toch bleken de verwantschapsboodschappen in beide media, in ieder geval vanaf 56, niet gelijk op te gaan. Hoe staat het met het derde 'centrale' medium dat een Romeinse keizer tot zijn beschikking had: de officiële portrettypen?⁵⁰ Die zijn lastig te kwantificeren en soms lastig te dateren, ook omdat bijna alle keizersbustes en beelden in edelmetalen zijn omgesmolten. Maar portretten waren belangrijke dragers van keizerlijke boodschappen. Ze lijken in eerste instantie minder nuttig om gecompliceerdere boodschappen door te geven dan munten, waarop tekst en afbeelding gecombineerd konden worden, maar in de oudheid hadden nagenoeg alle beelden een bijbehorende inscriptie (bijvoorbeeld op de sokkel). Dat moderne onderzoekers de bustes en standbeelden niet meer in de oorspronkelijke context kunnen zien, zegt natuurlijk niets over de mogelijkheden van dergelijke combinaties van beeld en tekst in de oudheid.

25

Het is daarbij nog maar de vraag of tekst nodig was om dynastieke continuïteit uit te drukken. Al in de jaren 80 van de vorige eeuw observeerde Anne-Kathrein Massner dat de portretten van de Julio-Claudische keizers en prinses gebruik maakten van wat zij 'Bildnisangleichung' noemde; een bewuste herhaling van 'iconische formele fysiognomische details' uit de portretten van Augustus bij portretten van andere Julio-Claudiërs.⁵¹ Met andere woorden: mensen die de beelden van de Julio-Claudiërs bekeken zagen daarin steeds de gelaatstreken (en kenmerkende haarstijl) van Augustus terugkeren. Datzelfde geldt voor de vroege portretten van Nero. De jonge keizer ziet er uit als een Julio-Claudische prins, met halflang haar dat plat in de nek gedragen wordt (afbeelding 12). Maar in 59 schuiven de keizer of degenen rondom hem een heel nieuw portrettype naar voren: de keizer krijgt een boller gezicht, met krullend haar dat zijn gezicht door een soort stralenkrans laat omringen (afbeelding 13).⁵² Dit lijkt de werkelijke haardracht van Nero te weerspiegelen. Zo merkt de antieke biograaf Suetonius op dat het haar van Nero 'gekapt in een waterval van krullen' (*coma in gradus formata*)⁵³ was. Veel

12 — Buste van Nero als als een Julio-Claudische prins (Museo Palatino, Rome, ex terme, inv. 616; afgebeeld met toestemming van de Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Roma).

minder dan voorheen is de keizer nog herkenbaar als een Julio-Claudiër. Het lijkt voor de hand te liggen deze verandering te verbinden met de veelbesproken keizerlijke moedermoord op Agrippina in hetzelfde jaar (en dat gebeurt ook vaak).⁵⁴ Tegelijkertijd is het een logische voortzetting van de eerdere distantiëring van de Julio-Claudiërs op de centrale muntslag, die al drie jaar eerder plaatsvond. Die distantiëring gaat nog verder in het laatste portrettype van de keizer uit 64, waarin het gezicht nog boller wordt en de manier waarop het haar van de keizer wordt weergegeven nauwelijks te onderscheiden is van de manier waarop goden afgebeeld worden. Die verandering is vaak in de context geplaatst van een veranderende opvatting van het keizerschap onder Nero.⁵⁵ Dat is goed mogelijk. Maar de wijziging in portrettype moet een centrale beslissing volgen en zorgt ervoor dat een impliciete verwijzing naar voorouders verdwijnt. Dit lijkt dan ook een vergelijkbare centrale beslissing als genomen moet zijn rondom de verdwijning van voorouderverwijzingen op de centrale muntslag. Die beslissing werd bij de portrettypen alleen veel later genomen dan bij de muntslag.

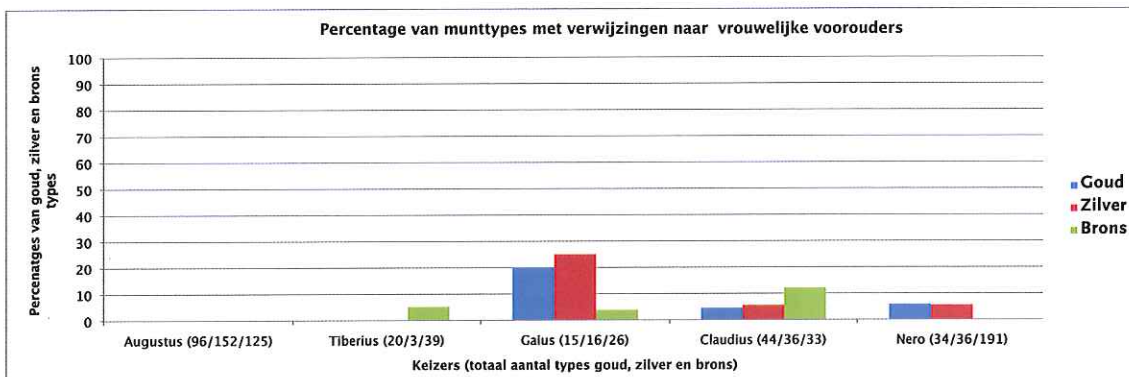

13 — Buste van Nero, portrettype uit 59 n. Chr. (Museo Palatino, Rome, ex terme, inv. 618; afgebeeld met toestemming van de Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Roma).

Provinciale muntslag en lokale verscheidenheid

(in samenwerking met Erika Manders)

De keizerlijke muntslag, officiële documenten en centraal vormgegeven portretten geven de beelden weer die het centrum wil uitzenden. Daar tegenover staan de vele munttypen die op regionaal niveau geslagen werden in het Romeinse rijk – vanaf Claudius alleen in het oostelijke deel. Dankzij het verbluffende *Roman Provincial Coinage (RPC)* project kan dit type materiaal inmiddels onderzocht worden. Deel I van de reeks vormt de catalogus waarop deze paragraaf gebaseerd is.⁵⁶ Het is de enige verzameling die een systematisch overzicht biedt van de Romeins-provinciale muntslag (dat wil zeggen, de munten geslagen door autonome steden, door provinciale of regionale confederaties van steden (*koina*), of door ‘vazalstaten’) voor de periode van Augustus tot en met Nero. Toch zijn er nog problemen om op basis hiervan tot een goede analyse te komen. In tegenstelling tot de keizerlijke muntslag was de provinciale muntslag in veel steden niet continu en de munttypen zijn, mede daarom, vaak zeer lastig precies te dateren. Daarnaast werden de meeste provinciale munten in veel kleinere aantallen geslagen, met een

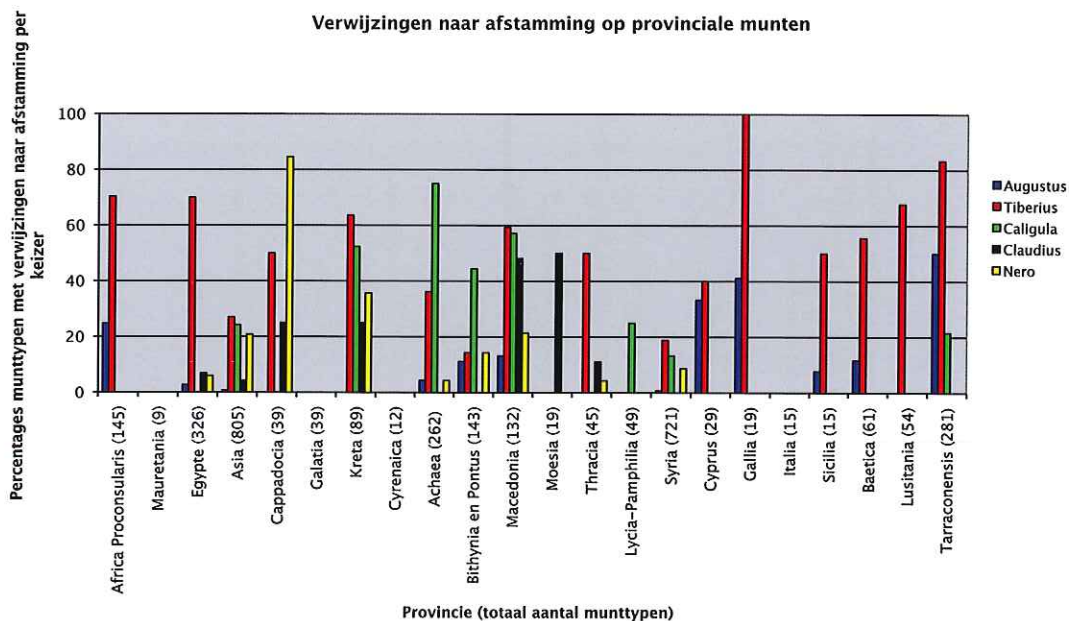
Grafiek 3

veel beperktere verspreiding, dan de centrale munttypen, waardoor de kans dat bepaalde munttypen verloren zijn gegaan aanzienlijk is. Er komen dan ook nog steeds met enige regelmaat 'nieuwe' Romeins-provinciale munttypen aan het licht. Elke min of meer grootschalige analyse van dit materiaal moet dan ook tentatief blijven en toont vooral grotere patronen. Op lokaal niveau kan wel nog gekeken worden naar de chronologie binnen een regeerperiode en naar eventuele verschillen tussen ontwikkelingen op munten van de verschillende metalen.

De selectie van relevante lokale casus voor een verdergaande analyse is natuurlijk van groot belang. Het belangrijkste criterium daarvoor is de frequentie van munten die naar afstamming verwijzen. Welke gebieden zijn in positieve of negatieve zin uitzonderlijk in het aantal munttypen dat in tekst of beeld verwijst naar (keizerlijke) voorgangers, andere voorouders zoals moeders, biologische vaders, grootouders of het Julische *gens* in algemeenheid? Grafiek 4 toont een chronologisch overzicht van de regionale distributie van provinciale munttypen per regeerperiode.

De afwezigheid van Neroniaanse munten in het Westen van het rijk is eenvoudig te verklaren: vanaf Claudius stoppen steden in die regio met het slaan van munten.⁵⁷ Lastiger uit te leggen is de afwezigheid van Neroniaanse typen op Cyprus (hoewel het daar ook bij andere keizers niet om grote aantallen munttypen gaat). De relatief zeer hoge aantallen voor Cappadocia en Achaëa hangen waarschijnlijk samen met de campagnes van Corbulo

Verwijzingen naar afstamming op provinciale munten

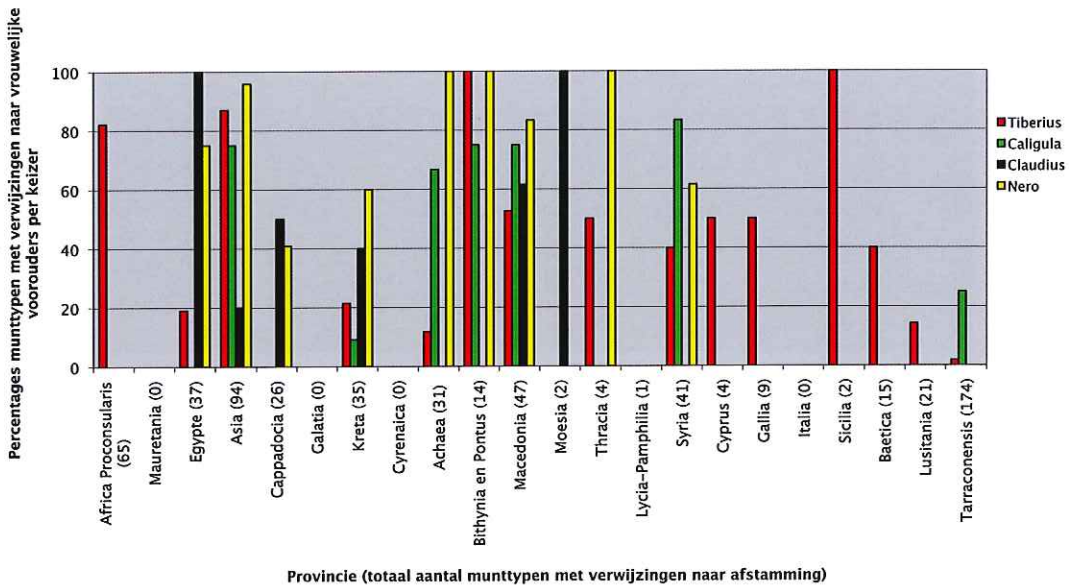
Grafiek 4

tegen de Parthen (voor Cappadocia) en het beroemde bezoek van de keizer aan Griekenland (voor Achaea). Het aantal typen uit Thracië is het gevolg van een bijzonder groot aantal gevonden munten uit Perinthus, en kan daarmee ‘overleveringstoeval’ zijn. Wat zijn nu de percentages van munten die afstammingsverwijzingen tonen binnen dit algemene patroon?

Op basis van bovenstaande grafiek 4 lijkt duidelijk dat een nadere analyse van Cappadocia en Achaea de moeite waard zou moeten zijn. In beide regio's zijn (relatief) veel munten voor Nero gevonden, waarbij het percentage ‘afstammingsmunten’ voor Cappadocia zeer hoog, en voor Achaea opvallend laag is. Nog opvallender is dat er geen Neroniaanse munten uit Achaea zijn waar aan mannelijke voorouders gerefereerd wordt – alle munten verwijzen naar vrouwelijke voorouders (grafieken 5 en 6). Cappadocia heeft daarentegen het hoogste percentage munten dat mannelijke voorouders en het laagste percentage dat vrouwelijke voorouders toont.

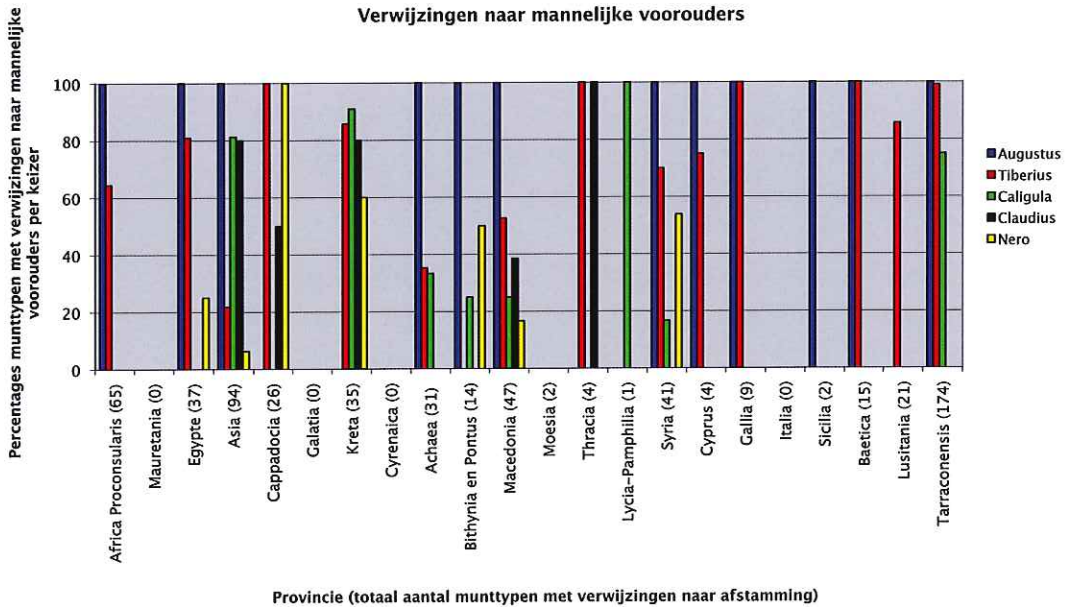
De meeste munten uit Cappadocia komen uit Caesarea, één

Verwijzingen naar vrouwelijke voorouders

Grafiek 5

Verwijzingen naar mannelijke voorouders

Grafiek 6

van de drie grote centra voor het slaan van provinciale zilveren munten. Van de 33 munttypen uit Caesarea zijn er dan ook maar vier bronzen (alle vier geslagen ten tijde van Claudius) terwijl de rest van zilver is. Nero's munten uit Caesarea uit de tijd van Nero zijn dus allemaal van zilver en kunnen in twee groepen onderverdeeld worden: één groep stamt waarschijnlijk uit de jaren 58-60 (de periode van de campagnes van Corbulo),⁵⁸ en het merendeel van de tweede groep kan waarschijnlijk gedateerd worden in het jaar 64 (waarin een Armeense invasie plaatsvindt).⁵⁹ Alle munten verwijzen naar Claudius, door het tonen van diens portret, verwijzingen in de titulatuur (Nero als *divi filius*, of Claudius als *pater*) of een combinatie van beide. De meeste munten refereren alleen op de voorzijde aan Claudius (16 typen), maar een viertal munten verwijst op voor- en keerzijde naar Nero's voorganger.⁶⁰ Negen van de munttypen die Claudius op de voorzijde noemen (uit beide chronologische groepen) tonen Agrippina op de keerzijde.⁶¹ In tegenstelling tot de munten uit de centrale keizerlijke munthuizen werd op munten uit Caesarea in 64 dus nog uitgebreid aandacht besteed aan Nero's directe voorouders.

Het verschil kan niet verklaard worden vanuit precedentes uit Caesarea. Onder Tiberius en Claudius waren daar *geen* vergelijkbare hoge percentages afstammingsmunten. Noch was er op de eerdere muntslag uit Caesarea (bijna) continue aandacht voor een directe voorganger. Maar één type dat onder Tiberius is geslagen verwees naar Augustus⁶² en één ander type had Augustus op de voorzijde en Germanicus (postuum) op de keerzijde.⁶³ Van de onder Claudius geslagen munten verwijst er één naar Drusus de Oudere, en één naar Antonia op de keerzijde met Messalina op de voorzijde.⁶⁴ De munten die onder Nero in Caesarea geslagen zijn wijken dus niet alleen af van de centrale muntslag en de verdere provinciale muntslag onder Nero, maar ook van de munten die onder de andere Julio-Claudische keizers in Caesarea waren geslagen.

Net als in Cappadocia neemt ook in Achaëa één stad, Corinthe, een dominante positie in – hoewel de dominantie veel minder uitgesproken is. Julio-Claudische munten werden geslagen in 17 verschillende poleis en door de Thessalische Liga. Met 82

14 — AE 20 van Corinthe met op de voorzijde Agrippina de Jongere en het legendum AGRIPPIN(A) AVGV(STA) (Foto: Numismatik Lanz München, veiling 94, lot 227, afgebeeld met toestemming van Numismatik Lanz) brons – 6,53 g – 20 mm.

verschillende typen zijn er beduidend meer munten uit Corinthe dan uit Buthrotum en Patras (respectievelijk 37 en 31 typen). Uit die laatste twee poleis komen ook geen munten waarop naar afstamming verwezen wordt. Datzelfde geldt voor de munten van de Thessalische Liga (37 typen). Tijdens eerdere regeerperiodes werden er in Patras en door de Thessalische Liga wel enkele munten met voorouderverwijzingen geslagen, maar de aantallen zijn te klein om voor de periode Nero van een trendbreuk te spreken.⁶⁵ Van alle andere stadstaten zijn maximaal 13 verschillende typen per polis bekend en in de meeste poleis was er nog veel minder variatie.

Een reden voor het grote aantal munten uit Achaea was ongetwijfeld het al eerder genoemde bezoek van de keizer aan Griekenland, waarin Nero in 67 tijdens de Isthmische Spelen (in Corinthe) de vrijheid van alle Grieken afkondigde, waarschijnlijk in navolging van de grote generaal Titus Quinctius Flamininus in 196 v. Chr.⁶⁶ Geen van de (vele) munttypen die direct met dit bezoek in verband gebracht kunnen worden verwijst naar keizerlijke voorouders, wat een belangrijke reden zou kunnen zijn voor het lage percentage afstammingsverwijzingen op de munten uit Achaea.

Van de 82 munttypen uit Corinthe komen er 21 uit de regeerperiode van Nero, waarvan er maar vier naar voorouders verwijzen. Alle vier komen ze uit 54-55 en tonen Agrippina de Jongere op de voorzijde met het omschrift AGRIPPIN(A) AVGV(STA) (afbeelding 14).⁶⁷ De nadruk op de keizerlijke moeder in het eerste

jaar van Nero's heerschappij en de afwezigheid van latere voorouderlijke verwijzingen lijken in de pas te lopen met de ontwikkelingen op de centrale muntslag. Op vergelijkbare wijze lijken Corinthische munten uit Caligula's regering hetzelfde patroon te hebben als de centrale muntslag: Agrippina de Oudere staat op twee voorzides, met op de keerzides de respectievelijke broers van de keizer, Nero en Drusus Caesar.⁶⁸ Germanicus, de vader van de keizer, is zichtbaar op de voorzijde van twee munttypen, en diens moeder Antonia de Jongere op de voorzides van nog twee andere typen.⁶⁹ Opvallend genoeg (maar strikt gesproken niet relevant voor een analyse van voorouderverwijzingen) zijn de zussen van Caligula, die een opvallende verschijning waren op de centrale muntslag, afwezig van de Corinthische (en de Cappadocische) munten. Gelijke tred lijkt er wel weer geweest te zijn in de tijd van Tiberius. In het zelfde jaar (22) dat twee centraal gecreëerde bronzen munttypen het herstel van de moeder van de keizer, Livia, vierden door de *carpetum* die zij van de Senaat kreeg af te beelden (maar niet de keizerin zelf) verschenen er twee bronzen typen in Corinthe die op de keerzijde Livia daadwerkelijk toonden, met op de voorzijde Drusus de Jongere. De Corinthische munten zijn gedateerd in 21-22 en zouden dus zelfs verschenen kunnen zijn vóór de rijksmunten circuleerden. Hoe dan ook gingen zij verder dan de centrale muntslag door een portret van de keizerin af te beelden, in plaats van een veel implicietere verwijzing te maken.⁷⁰

Innovatie in de provincies was hoe dan ook mogelijk: elf Corinthische typen uit de jaren 32-33 tonen een tempel op de keerzijde met het omschrift GENT IVLI, een volstrekt nieuwe tekst die waarschijnlijk te maken heeft met een nieuwe tempel voor de keizercultus die in die jaren in Corinthe gebouwd werd.⁷¹ Het zou dan ook veel te ver gaan zijn om simpelweg te stellen dat de muntslag van Corinthe één-op-één de centraal uitgezonden boodschappen overnam. Maar de band met de boodschappen die in Rome werden uitgebracht lijkt op Corinthische munten een stuk sterker geweest te zijn dan in Caesarea.

Nero en zijn afstamming op munten en andere media

Wat betekent dit alles nu voor de schijnbare speelruimte die Nero had in het bepalen van de manier waarop hij zich als telg van het Julio-Claudische geslacht presenteerde? En voor de mate waarin over 'productie' en 'receptie' van het beeld van Nero – en wellicht Romeinse keizers in algemeenheid – gesproken kan worden? Het grote onderscheid tussen de afstammingsboodschappen op de centraal geslagen munten van de verschillende Julio-Claudische keizers suggereert een verregaande vrijheid voor het centrum om ideologische boodschappen te formuleren – hoewel daarbij door sterk te verwijzen naar eerder uitgebrachte munttypen ook continuïteit gesuggereerd lijkt te worden. De nadruk op *Divus Claudius* (en veel minder op *Divus Augustus*) in de vroege muntslag van Nero zou op het belang van directe voorgangers voor machtslegitimatie kunnen wijzen, hoewel het voorbeeld van Caligula (die zich op zijn ouders en Augustus beriep, maar niet op zijn voorganger Tiberius) liet zien dat ook andere keuzen mogelijk waren. Helder is in ieder geval dat de uitzonderlijke omslag in 56 van 100% naar 0% afstammingsmunten nauwelijks denkbaar is zonder een beslissing vanuit het hoogste niveau. Maar dat rechtvaardigt de vraag waarom een vergelijkbare omslag in de keizerlijke portretten, van herkenbaar Julio-Claudisch naar een uniek portrettype, pas in 59 of zelfs 64 plaatsvindt, en officiële documenten de hele regeerperiode door de keizerlijke afstamming benadrukken. Was er minder variatie mogelijk in officiële titulatuur dan in de boodschappen op de rijksmunten?

Niet-officiële documenten hanteerden de hele regeerperiode van Nero een nomenclatuur waarin Claudius voorkwam. Hun gebruik van matrilineale termen, in dezelfde periode dat die voor de eerste keer systematisch in officiële documenten gebruikt worden, lijkt te wijzen op een vorm van navolging van het centrale beeld. Maar de variatie binnen de namen die aan de keizer worden toegeschreven is relatief groot en de navolging lijkt niet heel direct te zijn. Een grotere variatie valt te zien in de manier waarop afstammingsboodschappen verschijnen op de verschillende provinciale munttypen, waar sterke lokale

verschillen blijken te zijn. Meer onderzoek is nodig naar de ontwikkelingen op de muntslag van een groter aantal steden, waarbij het wellicht ook de moeite waard is om nader te kijken naar de verantwoordelijken voor de muntslag binnen die steden. Zo zijn de munttypen uit Corinthe waarop Agrippina zichtbaar is, geslagen in de periode waarin M(arcus) Aci(lius) Candidus en Q(uintus) Fulvius Flaccus de *duoviri* (de belangrijkste magistraten van een stad) waren.⁷² Helaas is over deze twee mannen te weinig bekend om uitspraken over hun relatie tot het hof te kunnen doen, maar bij andere steden (en met andere magistraten) zou dit anders kunnen zijn. Helder lijkt in ieder geval dat lokale tradities en overwegingen van groot belang waren in het bepalen van de provinciale munttypen. Zelfs vanuit dit korte overzicht valt al te stellen dat het beter is om over centrale en lokale productie van het beeld van een keizer te spreken dan over productie en receptie. Keizers bepaalden veel, maar niet alles.

Noten

- 1 Over de beeldvorming rond Lodewijk XIV, zie nog steeds Burke (1992). Voor de rol van Hendrik VIII in de herdefiniëring van Christelijke autoriteit (en de reacties daarop), zie Sharpe (2006) met name 102-104. Over Mussolini en zijn vliegtuigen, zie Bosworth (2002) 372.
- 2 Historia Augusta, *De Vita Hadriani* 15.13; Philostratus, *Vitae Sophistarum*, 489. Alle jaartallen zijn na Christus, tenzij anders vermeld.
- 3 Herodianus 3.7.3; Cassius Dio 76.6.
- 4 Manders (te verschijnen).
- 5 Tacitus, *Historiae* 3.38; *Annales* 1.42, en vooral 2.76: *...penitus infixus in Caesares amor praevaleret*. Vgl. Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum* 26.7.10, 16. Timpe (1962) 88; Lendon (1997) 254: 'Soldiers felt a strong dynastic loyalty'.
- 6 Winterling (1999) 23-6.
- 7 Tacitus, *Annales* 1.1: *Urbem Romam a principio reges habuere; libertatem et consulatum L. Brutus instituit*.
- 8 British Museum, inv. CM 1995.4-1.1.
- 9 Horster (2011) 73-103.
- 10 Vergilius, *Aeneis* 6.875-877: *nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos in tantum spe tollet auos, nec Romula quondam ullo se tantum tellus iactabit alumno*.
- 11 RIC 1² *Augustus*, nos. 221-222. Vanaf het jaar 10 is Tiberius zichtbaar op munten uit Rome, vanaf 13 op munten uit Lugdunum.
- 12 RPC I, 215 (Taracco), 1565 (Thessaloniki), 2467 (Smyrna), 2468 (Pergamum).
- 13 Kleiner (1992) 124. Van het 'adoptie type' bijvoorbeeld, zijn 19 replica's en 5 provinciale varianten bekend.
- 14 ILS III, 9463 = IGRR 4, 1693: Τιβερῖο~ Καὶ Ὀαρ.
- 15 Vgl. Rose (1997); Hekster (2001); Severy (2003).
- 16 Zie bijvoorbeeld recentelijk: Silver (2008) en Osgood (2011).
- 17 Vgl. Hall (1997).
- 18 Voor de moderne visie over Caracalla en Alexander, zie vooral Baharal (1994). Voor een gedetailleerde analyse van de munten, zie Salzmann (2001) met name 181, 188 en pl. 26.1-2; Dahmen (2007) 34, 142-143, pl. 25. Voor de specifieke munten, zie SNG Aulock no. 6506, pl. 222.
- 19 Heuchert (2005) 41-43, met verdere verwijzingen.
- 20 Vgl. Hekster (2005) 14.
- 21 Over de adoptie: Tacitus, *Annales* 12.25; Suetonius, *Divus Claudius* 27.2; *Nero*. 7.1; Levick (1990) 71-77.
- 22 Malitz (2005).
- 23 Het citaat komt uit Champlin (2003) 139. Vgl. Warmington (1969) 12 ('connected to the imperial family on both sides'); Griffin (1984) 20-21;

- Meulder (2002) 364-5. Zie Meise (1969) 174-7 over Nero's afkomst als een mogelijk motief voor Claudius om met Agrippina te trouwen.
- 24 Meest recentelijk Champlin, *Nero*, 139-140.
- 25 Champlin, *Nero*, 139-140. Voor de cameo : Hermitage, inv. no Ж 149; Neverov (1979) 80. Inscripties: Rose (1997) 6-7; Ginsburg (2006).
- 26 Tacitus, *Annales* 13.19.3; Flaig (2003) 354-5.
- 27 Noreña (2001) met name 147.
- 28 Manders (te verschijnen). De gebruikte data set is de *Roman Imperial Coinage* (RIC) catalogus. Voor definities van munttypes zie Kaczynski en Nüsse (2009); Kemmers (2009).
- 29 Wallace-Hadrill (1986) 69.
- 30 Gradel (2002) 29-31.
- 31 De munthuizen in Gallië: Lugdunum en Nemausus; Colonia Patricia en Colonia Caesaraugusta zijn algemeen geaccepteerd als de Augusteïsche Spaanse muntplaatsen. Onder de Oosterse muntplaatsen bevonden zich Pergamum, Samos (?), Ephesos (?), Antiochië, een Noord-Peloponnesische muntplaats en een onzekere locatie.
- 32 Severy (2003) 194-7; *RIC I² Tiberius* 23-24; 47; 49-51; 56-57; 62-63; 68-69. Munten in naam van Augustus: *RIC I² Tiberius* 70-83.
- 33 *RIC I² Gaius* 28-29; 34-35; 41-42.
- 34 *RIC I² Gaius* 46-47; 49.
- 35 *RIC I² Claudius* 65-74; 101.
- 36 Tacitus, *Annales*, 12.69.3, 13.2.3; Suetonius, *Claudius* 45; *Nero* 9; Dio 60.35.2. Zie nu Osgood (2011) 250-251 en Gradel (2002) 299-304.
- 37 MacDowall (1979); Levick (1990) 185; *RIC I² Nero* 136-144.
- 38 *RIC I² Augustus* 37a;b; 38a;b; 102; 338-340; 415; *Tiberius* 23;24; 49; 56-57; 62-3; 68-69; *Nero* 6-7.
- 39 *RIC I² Nero* 136-144.
- 40 *RIC I²* 1-7.
- 41 *RIC I² Tiberius* 70-83 (afbeelding is van het Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale) en *Nero* 4-5; *RIC I² Nero* 6-7; *RIC I² Tiberius* 62; 66.
- 42 *RIC I² Nero* 1-3;6;7. Zie voor de ontwikkeling van op Julio-Claudische munten afgebeelde vrouwen: Hekster et al. (te verschijnen).
- 43 Vgl. Eck (1997); Eck (1999); Smith (1998); Haensch (2009). Het gaat hierbij om slechts een beperkt aantal overgebleven inscripties uit het oosten en westen van het rijk, te weten Oliver (1989) nos. 33-36, 39; Smallwood (1967) nos. 64, 385-6; *ILS* nos. 232, 1987. Vgl. *CIL* 3.346; *ILS* 228; 231 (= *CIL* 3.6123) en *CIL* 2.4719; 2.4884; 2.4928; *ILS* 22.
- 44 *CIL* 6.930; *IGRR* 4.145; *CIL* 6.930; *CIL* 5.5050 = *FIRA* 1.70.
- 45 *ILS* 228. Vgl. *ILS* 225, 227. Vgl eerder al, ten tijde van Tiberius, *CIL* 2.4712: Tiberius Caesar Augustus, zoon van *Divus Augustus*, kleinzoon van *Divus Julius*.

- 46 Oliver (1989) no. 1.
- 47 Oliver (1989) no. 33.
- 48 Vgl. Oliver, (1989) nos. 33, 34 en 36.
- 49 Nero Claudius, zoon van *Divus Claudius*, kleinzoon van Germanicus Caesar, achterkleinzoon van Tiberius Caesar Augustus, achter-achterkleinzoon van *Divus Augustus* Caesar Augustus Germanicus; Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus zoon van *Divus Claudius*, kleinzoon van Germanicus Caesar, achterkleinzoon van Tiberius Caesar Augustus, achter-achterkleinzoon van *Divus Augustus*; Imperator Nero Caesar Claudius Augustus Germanicus, zoon van een god; Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator; Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus, imperator; Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus; Nero Claudius Caesar Augustus, imperator; Imperator Nero Caesar Augustus, zoon van Claudius; Nero Claudius Caesar.
- 50 Voor een goed recent overzicht, zie Fejfer (2008). Vgl. nu ook Fittschen (2011).
- 51 Massner (1982). De beschrijving volgt Fejfer (2008) 272.
- 52 Museo Palatino, ex terme, inv. 616 en inv. 618.
- 53 Suetonius, Nero, 51.
- 54 Foubert (2006) 106-116; Ginsburg (2006) 46-53, met verdere verwijzingen.
- 55 Hekster (2009) 143-144; Sande (1996); Hannestad (1988).
- 56 Burnett, Amandry en Ripollès (1992-2006): http://www.uv.es/~ripolles/rpc_s2
- 57 Burnett (2005) 177. Voor mogelijke redenen voor het einde van de 'burgerlijke' muntslag in het Westen, zie *RPC I*, 18-19 en Ripollès (2005).
- 58 *RPC* nos. 3631-38, 3640-43.
- 59 *RPC* nos. 3647-51.
- 60 Voorzijde *RPC* nos. 3632-34, 3636-38, 3640-46, 3649-51; voor- en keerzijde: nos. 3631, 3635, 3647, 3648
- 61 *RPC* nos. 3632, 3633, 3636-38, 3640-43.
- 62 *RPC* no. 3620.
- 63 *RPC* no. 3623; tussen 17 en 32. *RPC* nos. 3621-23; uit 33-4. Vgl. Twee munttypen die postuum naar Tiberius' zoon Drusus verwezen op de voorzijde, nos. 3621-22.
- 64 Drusus: *RPC* no. 3628; Antonia: *RPC* no. 3657. Vgl. *RPC* no. 3627 met Messalina (voorzijde) en Britannicus, Octavia en Antonia (keerzijde). *RPC* nos. 3626-28: te dateren tussen 43 and 48. *RPC* nos. 3656-57: 48.
- 65 Patras: 2 verwijzingen naar Augustus onder Tiberius (*RPC* nos. 1253-1254); Thessalische Liga: tussen de 1 en 4 verwijzingen naar Augustus onder Tiberius (1 naar Augustus, *RPC* no. 1430; 3 mogelijke verwijzingen naar Livia, *RPC* nos. 1431, 1434, 1438).
- 66 Derow (2003) 58-65 met verdere verwijzingen.

- 67 *RPC* nos. 1190, 1193, 1196, 1198. Afbeelding: Numismatik Lanz München, auction 94, lot 227.
- 68 *RPC* nos. 1174, 1175.
- 69 Germanicus : *RPC* nos. 1178, 1179; Antonia Minor: *RPC* nos. 1176, 1177.
- 70 *RIC I² Tiberius* 50-51; *RPC*: nos. 1149- en 1150.
- 71 *RPC* nos. 1151-1161.
- 72 Vgl. Spawforth (1996).

Literatuur

Antieke literatuur:

(in alle gevallen is de editie van Loeb gebruikt)

AMMIANUS MARCELLINUS *Res Gestae*

CASSIUS DIO *Historia Romana*

HERODIANUS *Historia*

HISTORIA AUGUSTA *De Vita Hadriani*

PHILOSTRATUS *Vitae Sophistarum*

SUETONIUS *Vita Divi Claudii*

SUETONIUS *Nero*

TACITUS *Historiae*

TACITUS *Annales*

VERGILIUS *Aeneis*

41

Moderne literatuur

D. BAHARAL CARACALLA and ALEXANDER THE GREAT. A reappraisal *Studies in Latin Literature and Roman History* VII C. Deroux ed (Brussel 1994) 524-567

R.J.B. BOSWORTH *Mussolini* (Londen 2002)

P. BURKE *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven – Londen 1992)

A. BURNETT/ M. AMANDRY/ P. P. RIPOLLÈS eds *Roman Provincial Coinage. Vol. I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69)* (Londen – Parijs 1992), met *Supplement I* (Londen – Parijs 1998) en *Supplement II* (eds A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès en I. Carradice, 2006)

- A. BURNETT, *The Roman West and the Roman East Coinage and Identity* C. Howgego/ V. Heuchert/ A. Burnett eds (Oxford-New York 2005) 171-180
- E. CHAMPLIN *Nero* (Cambridge [Mass.] – Londen 2003)
- K. DAHMEN *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins* (Londen – New York 2007)
- P. DEROW *The arrival of Rome : From the Illyrian wars to the fall of Macedon A Companion to the Hellenistic World* A. Erskine ed (Malden [Ma] – Oxford 2003) 51-70
- W. ECK *Die Erwartung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit*. II (Basel 1997)
- W. ECK *Elite und Leitbilder in der römischen Kaiserzeit Leitbilder der Spätantike – Eliten und Leitbilder* J. Dummer en M. Vielberg eds (Stuttgart 1999) 31-55
- J. FEJFER *Roman Portraits in Context* (Berlijn – New York 2008)
- K. FITTSCHEN *The portraits of Roman emperors and their families: controversial positions and unsolved problems The Emperor and Rome. Space, Representation, and Ritual* B.C. Ewald en C.F. Noreña eds (Cambridge 2011) 221-246
- E. FLAIG *Wie Kaiser Nero die Akzeptanz bei der Plebs Urbana verlor. Eine Fallstudie zum politischen Gerücht im Prinzipat* *Historia* 52 (2003) 351-372
- L. FOUBERT *Agrippina. Keizerin van Rome* (Leuven 2006)
- J. GINSBURG *Representing Agrippina. Constructions of Female Power in the Early Roman Empire* (Oxford 2006)
- I. GRADEL *Emperor Worship and Roman Religion* (Oxford 2002)
- M. GRIFFIN *Nero. The End of a Dynasty* (Londen 1984)
- R. HAENSCH ed *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der römischen Welt* (München 2009)
- S. HALL ed *Cultural Representations and Signifying Practices* (Londen 1997)

N. HANNESTAD Nero, or the potentialities of the Emperor *Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conferenza internazionale sul ritratto romano* Nicola Bonacasa en Giovanni Rizzo eds (Rome 1988) 325-29

O. HEKSTER All in the family. The appointment of emperors designate in the second century AD *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire* L. de Blois ed (Amsterdam 2001) 35-49

O. HEKSTER *Beelden van macht* (Nijmegen 2005)

O. HEKSTER *Romeinse Keizers. De macht van het imago* (Amsterdam 2009)

O. HEKSTER et al. Nero and the importance of the Julio-Claudian family. A methodological survey (te verschijnen)

V. HEUCHERT The chronological development of Roman provincial coin iconography *Coinage and Identity in the Roman Provinces* C. Howgego/ V. Heuchert/ A. Burnett eds (Oxford 2005) 29-56

M. HORSTER *Princeps iuventutis*. Concept, realisation, representation *Figures d'empire. Fragments de mémoire. Pouvoirs et identités dans le monde romain impérial (IIe s. av. n. è.-VIe s. ap. n. è.)* S. Benoist/ A. Daguët-Gagey/ C. Hoët-van Cauwenberghe eds (Parijs 2011) 73-103.

B. KACZYNSKI/ M. NÜSSE Reverse type selection in sanctuaries? A study of antoniniani found in various contexts *Coins in Context I. New Perspectives for the Interpretation of Coin Finds. Colloquium Frankfurt a.M., October 25-27, 2007. Studien zu Fundmünzen der Antike* 23 H.-M. von Kaenel en F. Kemmers eds (Mainz 2009) 93-107

F. KEMMERS Sender or receiver? Contexts of coin supply and coin use *Coins in Context I. New Perspectives for the Interpretation of Coin Finds. Colloquium Frankfurt a.M., October 25-27, 2007. Studien zu Fundmünzen der Antike* 23 H.-M. von Kaenel en F. Kemmers eds (Mainz 2009) 137-157

D. KLEINER *Roman Sculpture* (New Haven – Londen 1992)

J. E. LENDON *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World* (Oxford 1997)

B. LEVICK *Claudius* (Londen 1990)

D.W. MACDOWALL *The Western Coinages of Nero* (New York 1979)

- J. MALITZ *Nero* (Oxford 2005)
- E. MANDERS *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284* (Leiden – Boston te verschijnen)
- A.K. MASSNER *Das Römische Herrscherbild. Abt. IV. Bildnisangleichung. Untersuchungen zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Augustusporträts (43 v.C.-68 n.C.)* (Berlijn 1982)
- E. MEISE *Untersuchungen zur Geschichte der Julisch-Claudischen Dynastie* (München 1969)
- M. MEULDER *Histoire et mythe dans la Vita Neronis de Suétone Latomus 61* (2002) 362-387
- O. NEVEROV *À propos de l'iconographie julio-claudienne. Les portraits de Néron à l'Ermitage GNS 24* (1979) 79-87
- C. NOREÑA *The communication of the emperor's virtues Journal of Roman Studies 91* (2001) 146-68
- J. H. OLIVER *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri* (Philadelphia 1989)
- J. OSGOOD *Claudius Caesar. Image and Power in the Early Roman Empire* (Cambridge 2011)
- P.P. RIPOLLÈS *Coinage and Identity in the Roman provinces: Spain Coinage and Identity C. Howgego/ V. Heuchert/ A. Burnett eds* (Oxford-New York 2005) 79- 93
- C.B. ROSE *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period* (New York 1997)
- D. SALZMANN *Alexanderschilde – Numismatische Zeugnisse für die Alexanderverehrung Caracallas Wissenschaft mit Enthusiasmus. Beiträge zu antiken Bildnissen und zur historischen Landeskunde J. Bergemann ed* (Rahden, Westf. 2001) 173-191
- S. SANDE *Qualis artifex! Theatrical influences on Neronic fashions Symbolae Osloenses 71* (1996) 135-146
- B. SEVERY *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York 2003)

L. SILVER *Marketing Maximilian. The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor* (Princeton – Oxford 2008)

K. SHARPE Sacralization and demystification. The publicization of monarchy in early modern England *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* J. DePloige/ G. Deneckere eds (Amsterdam 2006) 99-115

E. M. SMALLWOOD *Documents illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero* (Londen 1967)

45

R.R.R. SMITH Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the Greek East in the second century A.D. *Journal of Roman Studies* 88 (1998) 56-93

Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung Hans Von Aulock (Berlijn 1957-1968)

A. SPAWFORTH Roman Corinth. The formation of a colonial elite *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens 7-9 September 1993 A.D.* Rizakis ed. (Athene 1996) 167-182

D. TIMPE *Untersuchungen zur Kontinuität des frühen Prinzipats* (Wiesbaden 1962)

A. WALLACE-HADRILL Image and authority in the coinage of Augustus *Journal of Roman Studies* 76 (1986) 66-87

B.H. WARMINGTON *Nero. Reality and Legend* (Londen 1969)

A. WINTERLING *Aula Caesaris. Studien zur Institutionalisierung des römischen Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v. Chr. – 192 n. Chr.)* (München 1999)

COLOFON

Heersende beelden. Romeinse keizers en hun voorgangers op munten en andere media werd in 2011 uitgegeven door het Geldmuseum, Utrecht

redactie: Paul Beliën, Jaco Zuijderduijn
grafische vormgeving: Zeno Design

op het omslag: bronzen Van Gelder-penning, in 2000
ontworpen door Elizabeth Varga (foto Ed Brandon)

ISBN 978-90-73882-00-3

© 2011 O. Hekster / Geldmuseum, Utrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher

